

Prof. dr hab. Zofia Budrewicz

Uniwersytet Pedagogiczny im KEN

Kraków

Recenzja pracy doktorskiej:

Handzel Agnieszki, *Empatyczny czytelnik w społeczeństwie przyszłości. Kompetencje czytelnicze i społeczne w edukacji polonistycznej w szkole podstawowej*

Podjęte w rozprawie doktorskiej zagadnienie formowania empatycznych postaw relacyjnych jako zdolności efektywnego integrowania własnych i cudzych emocji, budzi wielkie uznanie. Wymagało ono bowiem wieloaspektowego spojrzenia na kwestie empatii - dyspozycji emocjonalnej, pełniącej rolę narzędzia (auto)poznania, w tym także pracy edukacyjnej nad rozwojem osobowym człowieka. Mgr Agnieszka Handzel pokazuje ten ostatni z wymienionych aspektów zagadnienia, a rezultaty badań nad zjawiskiem empatii jako kompetencją relacyjną, wiąże z drugim etapem edukacji (szkołą podstawową). Doktorantkę empatia interesuje nie tylko jako możliwe narzędzie kontaktu z dziełem. "Literatura, pisze Pani Handzel, stanowi w mojej propozycji empatycznej edukacji formę transferu. Czytanie wzmacnia empatię – to hasło przewodnie moich rozważań. Czytanie ujęte we właściwe okoliczności może stanowić podstawowy czynnik wszechstronnego rozwoju młodego człowieka" (s. 20).

Panią Handzel interesują konkretne procesy wychowania społeczeństwa do przyszłości, tak jak je dziś eksplikują założenia edukacji wspólnotowej, „wzbogacającej życie” oraz „pedagogiki serca”. Trzeba więc podkreślić, że cel badawczy jest nie tylko ambitny, ale i pionierski. Do tej pory empatia była przedmiotem badań (E. Mikoś) jako narzędzie poznania lektury w szkole ponadpodstawowej.

Rozprawę wyróżnia staranne przygotowanie koncepcji badań (a później jej - weryfikacja w praktyce na lekcjach języka polskiego). Doktorantka bardzo trafnie i wnikliwie odwołuje się

co chcę mocno podkreślić, do najnowszej literatury naukowej w każdym z zakresów badań nad edukacją przyszłości, przede wszystkim zaś - z nabywaniem i pogłębianiem kompetencji społecznych, warunkowanych rozumieniem emocji swoich i innych, zdolnością samokontroli i samoregulacji. Autorka dba o reprezentatywność odwołań do najnowszych badań z psychologii i pedagogiki. Czytelnik otrzymuje nie tylko staranny przegląd publikacji anglojęzycznych (we własnych jej tłumaczeniach) na ten temat, ale także polską literaturę naukową o empatii w kontekstach literaturoznawczych.

Rozprawa jest spójna kompozycyjnie; składa się (poza *Wstępem*, podsumowaniem i obszerną *Bibliografią*) aż z ośmiu rozdziałów o zróżnicowanej objętości. Może warto rozważyć konieczność połączenie rozdziałów nazbyt krótkich (kilku- i kilkunastostronicowych), jednoelementowych (np. 3 - 4, 5 - 6)) w sekwencje bardziej rozbudowan i pojemne zakresowo. Rozdział pierwszy (*Empatyczny uczeń w szkole przyszłości*) dobrze orientuje czytelnika w złożonym charakterze empatii jako kategorii pojęciowej. Doktorantka rzeczowo i starannie ją objaśnia, przywołując wnikliwie ustalenia badaczy dawnych i współczesnych (Davida Hume'a, Adama Smitha, Jarosława Płuciennika, Edmunda Husserla, Edmunda Burke'a i innych). Eksponuje pośród nich hermeneutyczne rozumienie empatii Wilhelma Diltheya (jako narzędzie poznania), oraz przeżycia estetycznego w koncepcji empatii estetycznej Lippsa. Badaczka docenia przy tym, co istotne, psychoterapeutyczne znaczenie empatii (np. ważnej z dydaktycznego punktu widzenia koncepcji Rosenberga).

W innych koncepcjach empatii uwagę mgr Hendzel zatrzymują te właściwości definicyjne pojęcia, które pozwalają ująć je strukturalnie. W trójelementowej koncepcji An Coplan warunkiem koniecznym relacji empatycznej jest, podkreśla mgr Headzel, przyjmowanie perspektywy obserwowanego człowieka. Z kolei Mark Davis wyodrębniając dwie rozdzielne sfery empatii: afektywną i poznawczą, ugruntował takie jej rozumienie, w którym istotna jest konieczność zdobycia wiedzy o drugim człowieku i zarazem „możliwość wzmocnienia empatii przez uczenie się o świecie” (s. 30).

Zgodnie z chronologicznym porządkiem rekapitulacji pojęć Autorka omawia jeszcze koncepcję inteligencji emocjonalnej Daniela Golemana (empatia jest w niej jedną z pięciu części składowych). Czytelnik ma bowiem wrażenie, że końcowe uogólnienia o stworzonym przez tego psychologa nowym stylu myślenia i ważnej jego roli w edukacji wymagają - choćby skrótowego - uzasadnienia. Nasuwa się przy tym pytanie, czy uczenie się przez doświadczenie powinno się w tej koncepcji tłumaczyć nowatorsko? Poza Golemanem Doktorantka interesująco zarysowała zasługi Ryfkina (i jego uwrażliwienie na kwestie ekologiczne) oraz

pracę Elizabeth Segal (z 2017 r., ujmującą „pełen zakres empatii”, s. 32). Na podstawie przedstawionych analiz teoretycznych mgr Handzel opracowała „swoją” definicję empatii, integrując eksponowane właściwości jako ważne szczególnie w zakresie psychospołecznym i edukacyjnym.

W drugim podrozdziale: *Dlaczego empatia? O potrzebach społeczeństwa przyszłości*, Autorka uzasadnia te potrzeby i wykorzystuje nawet doświadczenia z ostatnich lat, jak pandemia czy problem uchodźczy na granicy polsko-białoruskiej. Przypuszczam, że gdyby Autorka redagowała rozprawę w ostatnich tygodniach, zapewne wykazałaby, jak życie niespodziewanie dopisuje empatię do najbardziej bardziej bolesnych – bo wojennych – doświadczeń. Rozważaniom, w których poszukuje się odpowiedzi na tytułowe pytanie: dlaczego empatia?, może „patronować” (przypomniana przez Doktorantkę) teza prof. Bogdana de Barbaro, że „to, co myślimy, zależy od tego, co przeżywamy”. Trzeba podkreślić, że wszystkie uzasadnienia korzyści z rozwoju empatycznych relacji/zachowań/nawyków dowodzą, jak ważny aspekt dydaktyki polonistycznej został przez Doktorantkę podjęty.

W kolejnej sekwencji charakteryzowania ucznia empatycznego (podrozdział *Czytanie wzmacnia empatię*) Autorka przedstawiła znaczenia czytania literatury pięknej (w mniejszym stopniu - literatury popularnej). Eksperymenty z najnowszych angielskojęzycznych prac naukowych dowodzą dużej roli tekstów wysokoartystycznych w rozwijaniu zdolności empatycznych. Przez empiryczne uzasadnienia wpływu na poziom zachowania empatycznego potencjału estetycznego (zwłaszcza wyrazistości wyobraźniowej reprezentacji tekstu), dydaktyka polonistyczna zyskała kolejny konkretny i, co bardzo ważne, mierzalny argument korzyści z kontaktowania młodego czytelnika z literaturą piękną. Pogłębienia problemowego wymaga włączenie w sieć powyższych zależności kwestii „wystarczalności” umiejętności językowych i trudności w uczeniu (dlaczego przykład studentów?, s. 46). Uogólnione ustalenia końcowe wydają się nazbyt oczywiste. Chodzi tu o postulowane potrzeby systemowego podejścia metodycznego, bez wyjaśnień, co ono znaczy. Dobrze byłoby również rzeczowo podsumować cały rozdział o społecznej roli zachowań empatycznych (w tym szczególnie o zależnościach między poziomem empatii a kompetencjami czytelnictwem i językową).

W rozdziale *Empatia wewnątrz tekstu* Autorka poszukuje wyznaczników empatii w strukturze utworu literackiego. Opierając się na badaniach m. in. Jarosława Płuciennika, Marco Caraccioli, Susanne Keen, przyjmuje kilka ważnych edukacyjnych zasad (zwłaszcza o wpływie rodzaju narracji na poziom współodczuwania czytelnika z bohaterem - narracja pierwszoosobowa mocniej angażuje emocjonalnie). Z tymi treściami dobrze koresponduje

rozdział następny: *Literatura dla młodych czytelników a rozwijanie empatii*. Jest próbą pokazania szans na empatyczną lekturę w nurcie literatury adresowanej do dzieci i młodzieży. Porządek chronologiczny tych poszukiwań musiał w efekcie spowodować ujęcia syntetyczne, to zrozumiałe, ale są też one w dużym stopniu uproszczone. Polemizowałabym z Autorką w sprawie całościowej oceny międzywojennej literatury dla młodego czytelnika (naprawdę poza Korczakiem nie było innych dobrych, „myślących dzieckiem” pisarzy?) Upomniałabym się o miejsce dla twórczości Marii Dąbrowskiej, Zofii Żurakowskiej, Zofii Kossak (z obrazkami historycznymi dla młodzieży, baśnią o góreckim skrzacie czy ewentualnie powieścią *Ku swoim?*). Szkoda, że Pani Handzel nie skorzystała z konkretnych ustaleń Józefa Zbigniewa Białka, który wyszedł w swoich badaniach poza prosty „szablon” ocen. Może więc lepiej byłoby zrezygnować z przeglądu drogi rozwoju literatury dla czytelnika dziecięco-młodzieżowego na rzecz prezentacji literackości (i innych cech) wybranych utworów, w których się idee empatycznej lektury realizowały najlepiej.

Kolejny rozdział *Literatura i empatia w podstawie programowej i i II poziomu edukacji polonistycznej* sytuuje empatię pośród zadań edukacji szkolnej poziomu wczesnoszkolnego i klas IV-VIII oraz zobowiązań polonistyki w tej kwestii. Autorka omawia także przypisane tym etapom wykazy lektur, dokonując zwięzłego przeglądu tematyki i wskazuje najogólniej na ich tematykę oraz wartości artystyczne. Słusznie większą uwagę kieruje na II etap kształcenia oraz wnikliwie przedstawia lektury i ich estetyczno-formacyjny potencjał. Szkoda jedynie, że zabrakło tu wskazania, które z lektur ceni Doktorantka najwyżej z uwagi na badaną przez nią kategorię pojęciową. W każdym razie ocena właściwości prezentowanych lektur byłaby tym bardziej konieczna, żeby przygotować odbiorców kolejnego rozdziału *O nowy paradygmat – czytanie dla życia* na konstatację: „szkoła przez narzucone odgórnie w anachronicznych propozycjach lekturowych traci stopniowo moc wpływania na uczniów i rozbudzania aktywnych postaw czytelniczych...” (s. 90).

Generalnie warto podkreślić, że rozważania z tego rozdziału czyta się z narastającym zaciekawieniem. Pani Handzel doskonale wie, jakim orężem przeciw nudnej lekturze i interpretacyjnej rutynie dysponuje dobrze przygotowany do pracy polonista. Stąd siła „dydaktyki zachwyty” Krystyny Koziółek i potrzeba „uwolnienia” interpretacji od narzucanych sensów, idei (wg Ewy Jaskółowej) na rzecz np. „literatury dialogu” czy czytania emocjami D. Zóltowskiego. Wszystkie te propozycje są interesujące, twórcze, nawet jeśli niektóre z nich odwołują się do znanych i niesłusznie zaniechanych praktyk lekturowych. Chodzi zwłaszcza o badanie uczniowskich konkretyzacji czytelniczych (wrażenia po lekturze), które są

(przynajmniej w teorii) koniecznymi czynnościami, otwierającymi porządek analizy lektury (por. *Metodyka nauczania języka polskiego w szkole podstawowej*, pod red. M. Pęcherskiego).

Empatii jako jednej z kompetencji w społeczeństwie przyszłości Doktorantka poświęca kolejny rozdział, uzasadniając jej niezbędność pośród kompetencji miękkich. To szerokie zagadnienie, rzetelnie zreferowane na podstawie opracowań amerykańskich, słusznie akcentuje kompetencje „międzyludzkie”, w których znaczenie nauki języka ojczystego jest nie do podważenia. Można byłoby tu jeszcze wykorzystać ważne głosy polskich dydaktyków. Umiejętności syntetyzowania celnie uzasadniała przed laty w „Polonistyce” Barbara Kryda. Także w ustaleniu kluczowych dla rozważań terminów: kompetencja oraz umiejętność warto odwołać się do prac z dydaktyki języka (np. J. Kowalikowej, M. Szymańskiej).

Przeprowadzony przez Doktorantkę sondaż wśród polskich nauczycieli głównie szkół podstawowych uświadamia, jak w praktyce edukacyjnej powinno się szeroko popularyzować wiedzę o kompetencjach społecznych (w tym o empatii). Opracowany i omówiony w dalszej części rozprawy projekt empatycznej edukacji literackiej jest więc w pełni zasadny. Mgr Handzel wykorzystała amerykańską koncepcję *Responsive Classroom*, którą adaptuje, co ważne, do warunków polskiej szkoły na II poziomie. Słusznie podkreśla, że w strukturze cyklu lekcji szczególnie ważną funkcję pełnią takie części, jak np. przedlekcyjne spotkania w kręgu, trening umiejętności i sztuki rozmowy, popołudniowy krąg zamykający. Bardzo interesujące są uwagi, określające wymagania w komunikacji językowej nauczyciela. W koncepcji *Responsive Classroom* chodzi o to, aby stosowany w komunikacji język sprzyjał budowaniu indywidualnych relacji z uczniami oraz motywował ich i mobilizował do podejmowania aktywności, umożliwiających rozwój społeczno-emocjonalny. Podobnie wysoko trzeba ocenić omówioną metodykę *Responsive Classroom*, kierowaną na samodzielność uczenia się, jak indywidualne decydowanie o przebiegu procesu kształcenia (*academic choice* - samodzielny wybór treści i/lub formy), a w końcowej perspektywie - nauka autoewaluacji zdobytych wiadomości i kompetencji. Rola empatii w tych procesach wypadła trochę niewyraźnie i wymagałaby uważniejszej eksplikacji.

W kompozycji rozprawy doktorskiej relację z empirycznych badań własnych mgr Handzel poprzedza syntetyczny zarys efektów kształcenia w świetle amerykańskiej literatury naukowej (*Efektywność podejścia Responsive Classroom w świetle badań*). Wszystkie dowodzą wysokiej skuteczności kompetencji społecznych (w zakresie współpracy, decyzyjności), kompetencji tekstotwórczych i czytelnicznych.

W rozdziale przedostatnim pracy *Empatyczna klasa w Szkole Podstawowej w Kobielniku – badania w działaniu* Doktoranta omawia rezultaty swoich badań w roku szkolnym 2016/2017 w klasie piątej wiejskiej szkoły podstawowej. Uwzględniając prezentowaną wiedzę o skuteczności metodyki *Responsive Classroom* oraz własny projekt dydaktyczny Autorka formułuje główne pytanie badawcze, czy możliwy jest dodatni wpływ na obserwowane postawy uczniów i zmianę ich nastawień wobec literatury (także wobec szkoły). W polu zainteresowań znalazło się także wzmocnienie relacji wspólnotowych w grupie rówieśniczej. „Projektowane aktywności uwzględniały, pisze Doktorantka, wiedzę o: wpływie literatury na poziom empatii uczniów, konieczność uwzględniania czynników emocjonalnych, roli relacji z wychowankami, postulatach stworzenia przestrzeni do autonomicznego doświadczenia uczniów” (s. 154-155).

Opracowany projekt oraz opis przebiegu jego realizacji zachowują funkcjonalny związek z celami badań. O jego wartości mówią także wyniki sondażu wśród polonistów, uczestników grup tematycznych w mediach społecznościowych. Wysokie rezultaty w pracy z uczniami z różnymi tekstami literackimi - współczesnymi, a także „tradycyjnymi”, pogłębiającymi lekturę empatyczną (respondenci wskazali np. na *Latarnika, Krzyżaków*) dowodzą, jak duże znaczenie ankietowani nauczyciele przywiązują do stosowania technik i metod interpretacyjnych adekwatnych do poziomu wrażliwości emocjonalnej odbiorców.

Kwestie te w praktyce mgr Handzel rozwija w rozdziale *Empatyczna klasa przyszłości - wskazówki, rozwiązania, rekomendacje*. Autorka prezentuje własny projekt pracy z tekstami, które spełniając formalne kryteria do stosowania lektury empatycznej, jednocześnie stają się wartościowym „pretekstem” do wielopoziomowych ćwiczeń (treningu) w rozumieniu oraz wyrażaniu swoich i cudzych przeżyć, emocji oraz uczuć. To cenna właściwość koncepcji empatycznej polonistyki pani Handzel; wychodzi bowiem naprzeciw poważnym trudnościom, jakie łączyły się i łączą z poznawaniem przez dziecko tej sfery życia psychicznego człowieka (poszerzanie uczniowskiego słownika określeń nazywających i precyzujących emocje od lat należy do zadań zaniedbywanych w praktyce). W *Interaktywnej prezentacji Emocji - wstępu do rozmowy o uczuciach* Doktorantka prezentuje projekt „Zaproś mnie na swoją lekcję...” . Jest to prezentacja rezultatu 38 zdalnych lekcji, poświęconych przez mgr Handzel rozmowom o emocjach z uczniami szkół podstawowych, Wszystkie, to ważne, zostały wysoko oceniane przez nauczycieli (szkoda, że Pani Handzel nie zaprezentowała tych lekcji w szerszej perspektywie: omawianych tekstów literackich, najciekawszych rozwiązań metodycznych czy ewentualnie trudności realizacyjnych).

Także kolejny projekt omówiony przez Doktorantkę, „*Język serca*” *kluczem do literatury – empatyczna interpretacja* wzbogaca ofertę edukacyjną wyrażania empatii i uświadamiania jej roli w tzw. komunikacji bez przemocy (w koncepcji Marshalla Rosenberga - regulatora kontaktów społecznych). Działania opierają się na umiejętności odróżniania w dyskusji faktów od wypowiedzi oceniających, ustalaniu miejsca uczuć i wyrażania przez nie określonych potrzeb. Stwarzają okazję do rozpoznawania ich przyczyn oraz planowania strategii komunikacyjnych, zaspakajających te potrzeby. Doktorantka wskazuje również na możliwości zastosowania do rozmów o lekturach „języka serca” i egzemplifikuje je pracą z kilkoma tekstami literackimi.

Uczucia wyrastające z potrzeb bohaterów literackich i oglądane „w zbliżeniu” - przez analizę ich zachowania to najlepszy sposób, aby pogłębiać rozumienie motywów postępowania człowieka. Na zasadne pytanie: „Co warto czytać z uczniami?” mgr Handzel odpowiada w końcowych rozważaniach o empatycznej koncepcję wychowania literackiego, którą opracowała w ciągu swojego czteroletniego doświadczenia. Jest znawczynią najnowszej literatury dla dzieci i młodzieży, traktującej o ważnych i trudnych sprawach (inność kulturowa, niepełnosprawność, problematyka migracyjna). Dodać trzeba, że proponowany tu repertuar tekstów wyróżnia jeszcze jedna i najcelniejsza właściwość - aktualność. To oczywiste, że wraz ze zmieniającym się światem zmieniają się potrzeby człowieka, więc i - emocjonalne na nie odpowiedzi. Do zmian, które dopiero nadejdą, musi przygotować współczesność. Trudno się oprzeć wrażeniu, że rzadko się zdarza, aby w repertuarze sprzed kilku lat zawierały się szanse na tak głębokie zrozumienie i współczesności, i przyszłości, jak we wskazanej przez Panią Handzel książce o ukraińskiej rodzinie uciekinierów z Doniecka Barbary Gawryluk *Tu jest nasz dom*, 2016.

Doktorantka omawia jeszcze zwięźle problemy, o których traktują najnowsze zbiory krótkich form narracyjnych, zaadresowanych do dziecka i nastolatka: *Wszystkie kolory świata; Gorzka czekolada* (t. 1-2). Umiejętności rozpoznania realnych potrzeb emocjonalnych wychowanków i przygotowania odpowiadającej im oferty lekturowej dowodzą odpowiedzialnego, podkreśla Pani Handzel, przygotowania zawodowego polonistów.

Przejawy agresji i przemocy wśród uczniów wobec różnych form odmienności pokazują, jak bardzo potrzebne są wysiłki - i to od najwcześniejszych etapów nauki szkolnej - aby efektywnie kształtować postawy empatyczne wychowanków. Propozycje Doktorantki przekonują, że lekcje polskiego, mądrze wspierające uczniowski samorozwój, nie mają, w

gruncie rzeczy, alternatywy. To niewątpliwy ważny wkład mgr Handzel w empatyczną dydaktykę wychowania literackiego.

Konkluzja

Recenzowana praca doktorska mgr Agnieszki Handzel *Empatyczny czytelnik w społeczeństwie przyszłości. Kompetencje czytelnicze i społeczne w edukacji polonistycznej w szkole podstawowej* spełnia ustawowo warunki o stopniach naukowych i tytule naukowym. Stanowi poprawne metodologicznie, merytorycznie i w pełni oryginalne rozwiązanie problemu naukowego. Doktorantka wykazała się szerokim zakresem wiedzy literaturoznawczej, z dydaktyki polonistycznej oraz ukształtowanymi umiejętnościami prowadzenia pracy badawczej. Wnoszę o jej przyjęcie i dopuszczenie mgr Agnieszki Handzel do dalszych etapów postępowania w przewodzie doktorskim.

Zofia Budrewicz

Kraków 5.05 2022 r.

gruncie rzeczy, alternatywy. To niewątpliwie ważny wkład mgr Handzel w empatyczną dydaktykę wychowania literackiego.

Konkluzja

Recenzowana praca doktorska mgr Agnieszki Handzel *Empatyczny czytelnik w społeczeństwie przyszłości. Kompetencje czytelnicze i społeczne w edukacji polonistycznej w szkole podstawowej* spełnia ustawowo warunki o stopniach naukowych i tytule naukowym. Stanowi poprawne metodologicznie, merytorycznie i w pełni oryginalne rozwiązanie problemu naukowego. Doktorantka wykazała się szerokim zakresem wiedzy literaturoznawczej, z dydaktyki polonistycznej oraz ukształtowanymi umiejętnościami prowadzenia pracy badawczej. Wnoszę o jej przyjęcie i dopuszczenie mgr Agnieszki Handzel do dalszych etapów postępowania w przewodzie doktorskim.

Zofia Budrewicz

Kraków 5.05 2022 r.